

Арзыматова А.Ж.

**КЫРГЫЗСТАНДА ПРЕЗИДЕНТТИК БИЙЛИКТИН
КАЛЫПТАНЫШЫ (1991-2005-жылдар)**

Арзыматова А.Ж.

**ФОРМИРОВАНИЕ ПРЕЗИДЕНТСКОЙ ВЛАСТИ
В КЫРГЫЗСТАНА (1991-2005 годы)**

A.Zh. Arzymatova

**THE FORMATION OF PRESIDENTIAL POWER
IN KYRGYZSTAN (1991-2005 years)**

УДК: 342.511/67 (575.2)

Бул макалада Кыргызстанда президенттик бийликтин калыптанышы каралды (1991-2005-жж.). Макаланын максаты Кыргызстанда президенттик бийликтин калыптануусунун тарыхый аспектилерин жана саясий факторлорун изилдөө. Кыргызстанга президенттик институт Кыргыз ССРинин Жогорку Совети тарабынан 1990-жылдын октябрында киргизилген жана Кыргызстандын биринчи президенти шайланган. 1990-жылдын 27-октябрынан тартып 2005-жылдын 24-мартына чейин Акаев А.А. Кыргыз Республикасынын Президенти болуп 3 жолу шайланган (1991, 1995, 2000). Кыргызстандын аймагында президенттин институту киргизилгенден баштап, мамлекет башчысы А. Акаевдин бардык аракети президенттик бийликтин күчөтүүгө багытталган. 2003-жылы жүргүзүлгөн конституциялык реформа мамлекет башчысы үчүн акыркысы болгон. 2005-жылдагы парламенттик шайлоодогу чыңалуудан кийин, жарым президенттик бийлик төнкөрүш жолу менен кулатылган. 2005-жылдын 10-июлунда Бакиев К.С. бүткүл элдик шайлоодо Кыргыз Республикасынын Президенти болуп шайланган.

Негизги сөздөр: Президент, Конституция, Кыргызстан, Жогорку Совет, Кыргыз Республикасы, талапкер, шайлоо.

В этой статье рассматривается формирование президентской власти в Кыргызстане (1991-2005 гг.). Цель статьи исследование политических и исторических аспектов, в формировании президентской власти в Кыргызстане. Впервые институт президентства был введен в Кыргызстане в 1990 году октябре Верховным Советом Кыргызской ССР, который и осуществил выборы первого президента Кыргызстана. С 27 октября 1990 по 24 марта 2005 года трижды избран Акаев А.А (1991, 1995, 2000). После введения президентского института в Кыргызстане, глава государства А.Акаев направил все действия на усиление президентской власти. Конституционная реформа проведенная в 2003 году, была последней для главы государства. После напряженных парламентских выборов в 2005 года, путем переворота было падение полупрезидентской

власти. 10 июля 2005 года Бакиев К.С. всенародно избран Президентом Кыргызской Республики.

Ключевые слова: Президент, Конституция, Кыргызстан, Верховный Совет, Кыргызская Республика, кандидат, выборы.

This article considers the formation of presidential power of Kyrgyzstan (1991-2005 yy.) / The purpose of the article is to study the political and historical aspects in the formation of presidential power in Kyrgyzstan. For the first time, the institution of the president was introduced in October 1990, by the Supreme Council of the Kyrgyz SSR, which carried out the election of the first president of Kyrgyzstan A.A. Akayev was elected three times from 27 October 1990 to 24 March 2005 (1991, 1995, 2000). After the introduction of the presidential institution in Kyrgyzstan, the head of state A. Akayev directed all actions to strengthen the presidential power. The constitutional reform carried out in 2003 was the last for the head of state. After the tense parliamentary elections in 2005, by way of coup was the fall of semi-presidential power.

Key words: president, constitution, Kyrgyzstan, the Supreme Council, Kyrgyz Republic, candidate, elections.

Президенттик бийлик азыркы Кыргыз Республикасында өткөн кылымдын 90-жылдарында киргизилгендигине карабастан, бүгүнкү күнгө чейин саясий жактан да, укуктук жактан да калыптанып бүтө элек. Макаланын максаты Кыргызстанда президенттик бийликтин калыптануусунун тарыхый аспектилерин жана саясий факторлорун изилдөө.

Кыргызстан СССРдин курамында болуп туруп, коомдук-саясий турмушун өзгөртүп түзө баштаган. Он экинчи шайланган Кыргыз ССР Жогорку Советинин биринчи сессиясында эле прогресивдүү маанайдагы айрым депутаттар республикада Президенттин кызматын уюштуруу маселесин көтөрүп чыккан. Бирок Жогорку Советтин депутаттык корпусунун бир бөлүгү бул демилгеге каршы чыккан. Республикадагы

социалдык-экономикалык абал кескин начарлашынын объективдүү жана субъективдүү себептеринин басымы астында Жогорку Советтин консервативдүү жетекчилиги 1990-жылдын 22-октябрына он экинчи шайланган Кыргыз ССР Жогорку Советинин кезексиз экинчи сессиясын чакырууга аргасыз болгон. Сессиянын күн тартибинде «Президенттик кызмат маселеси» коюлган.

1990-жылдын 24-октябрында Жогорку Советтин сессиясы «Кыргыз ССРинин Конституциясына (Негизги Мыйзамына) өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө мыйзамды» кабыл алган. 1978-жылдагы Конституцияга Кыргыз ССРинин Президенти жөнүндө кошумча глава киргизилген. «Кыргыз ССРинин Президентинин кызматын уюштуруу жана Кыргыз ССРинин Конституциясына (Негизги Мыйзамына) өзгөртүүлөр жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө» мыйзамда республикадагы саясий жана социалдык-экономикалык өзгөртүүлөрдү өнүктүрүү, мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийликтеринин өз ара аракеттенишинин кепилдигин камсыз кылуу, мамлекеттик органдардын жоопкерчилигин жана ишинин натыйжалуулугун жогорлатуу максатында жана конституциялык түзүлүштү, жарандардын укуктарын, эркиндиктерин жана коопсуздугун чыңдоого коомдук муктаждыкка таянуу менен Кыргыз ССРинин Президентинин-мамлекет башчысынын кызматы уюштурулган.

1990-жылдын 25-октябрында Жогорку Советтин сессиясы болуп, анда Президентти шайлоо маселеси талкууланган. Кыргыз ССРинин Президентин шайлоо боюнча эсептөө комиссиясын түзүү жөнүндө, жашыруун добуш берүүнү өткөрүү жана Кыргыз ССРинин Президентин шайлоонун натыйжасын аныктоо тартиби жөнүндө токтомдор кабыл алынган [1, 578].

1990-ж. 27-октябрда Кыргыз ССР Жогорку Советинин сессиясында альтернативдүү негизде Аскар Акаев Кыргызстандын тунгуч Президенти болуп шайланган. Ошентип, 1990-жылы Кыргызстанга Жогорку Совет тарабынан президенттик институт киргизилген жана Кыргызстандын биринчи президенттин шайлаган. 1990-жылдын 12-декабрында Жогорку Советинин 3-сессиясында официалдуу түрдө мамлекеттин аты өзгөртүлгөн. Борбордук Азия өлкөлөрүнүн ичинен биринчи болуп, «Советтик» жана «Социалисттик» деген сөздөр алынып ташталган. «Кыргыз

Республикасы» (Кыргызстан) деген аталыш 1993-жылкы Конституция менен бекемделген. «Кыргыз ССРинде мамлекеттик бийлик жана башкаруу органдарынын системасын өзгөртүп уюштуруу жана Кыргыз ССРинин Конституциясына (Негизги мыйзамына) өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө» Кыргыз ССРинин 1990-жылдын 14-декабрындагы Мыйзамы боюнча Кыргыз ССРинин Президенти жогорку аткаруучу жана тескөөчү бийлигинин башчысы болуп санала тургандыгы аныкталган. Вице-президент кызматы киргизилген, ал эми Министрлер Совети, башында премьер-министр турган Министрлер Кабинети болуп, кайрадан өзгөртүлүп түзүлгөн. 1990-жылы 15-декабрында Жогорку Совет «Кыргызстандын мамлекеттин эгемендүүлүгү жөнүндөгү Декларацияны» [2] кабыл алган, анда мамлекеттик бийликтин ар кандай бутактарынын ортосундагы өз ара мамилелерди аныктаган «бийликти бөлүштүрүүнүн» принциби мыйзам тартибинде бекемделген. ГКЧП окуясынан кийин, Кыргызстан Республикасынын Жогорку Советинин сессиясы 1990-ж. 15-декабрда кабыл алынган Декларациянын негизинде, 1991-ж. 31-августта «Кыргызстан Республикасынын мамлекеттик көз карандысыздыгы жөнүндөгү Декларацияны» кабыл алган. Декларацияга ылайык Кыргызстан Республикасы көз карандысыз, эгемендүү демократиялык мамлекет, территориясы бирдиктүү жана бөлүнгүс, Кыргызстан Республикасынын Конституциясы үстөмдүк кылат. Кыргызстан Республикасы көз карандысыз, эгемендүү, демократиялык мамлекет деп салтанаттуу жарыяланган. Ошентип, жаны, өз алдынча, көз каранды эмес мамлекет-Кыргызстан Республикасы пайда болгон. Көз каранды эместиктин шартында, бир жылдан кийин 1991-жылдын 12-октябрында Кыргызстандын Президенти А.Акаев өзүнүн позициясын бекемдөө жана өзүнүн мандатын күчөтүү үчүн бүткүл элдик шайлоого альтернативасыз барган. Жалгыз талапкер А.Акаев болгон. 1млн, 968мин, 781 адам, б.а. өлкөнүн жарандарынын 95,3%и анны жактап добуш беришкен [3]. Бул шайлоо 1990-жылы парламент шайлаган Президенттин ыйгарым укуктарын бекемдөө болгон, ал кезде Кыргызстан СССРдин курамындагы суверендуу мамлекет деп эсептелип, көз карандысыз мамлекеттин башчысы катары бекемделген. 1993-ж. 5-майда эгемендүү Кыргыз Республикасынын биринчи Конституциясы [4, 175] кабыл алынган. 5-

май күнү жалпы элдик майрам катары белгиленген.

Кыргыз Республикасынын 1993-жылкы Конституциясы, Президенттин статусуна, ошондой эле шайлоо тартибине, компетенциясына, кымзаттан баш тартуу жол-жобосуна жана башкаларга тиешелүү олуттуу өзгөртүү киргизген.

Конституциянын 42-беренесине ылайык Кыргыз Республикасынын Президенти мамлекет башчысы болуп санала тургандыгын жана өлкөнүн ичинде эл аралык мамилелерде Кыргыз Республикасынын атынан иш алып бара тургандыгын аныктаган.

Мурда колдонуп келген Конституцияда Президент мамлекеттин башчысы, анын Жогорку аткаруу жана тескөө бийлиги болуп санала тургандыгы белгиленген.

Президентке мамлекет башчысынын статусун берүү объективдүү себептерден улам келип чыккан. Муну өлкөнүн ичинде, ошондой эле эл аралык мамилелерде мамлекеттин атынан жеке өкүлчүлүк кылуу деңгээлин жогорлатуу талап кылды. Президент мамлекеттик бийлик органдарынын системасында өзгөчө орунду ээлеп жана түздөн-түз анын бутактарынын бирине да кирбей тургандыгын билдирет.

Конституциянын 43-беренесине ылайык, Кыргыз Республикасынын Президенти беш жылдык мөөнөткө шайланат. Бир эле адам эки мөөнөттөн ашык Республиканын Президенти боло албайт. Кыргыз Республикасынын Президенти болуп 35 жашка толгон жана 65 жаштан ашпаган, мамлекеттик тилди билген, президенттике талапкер катары көрсөтүлгөнгө чейин республикада кеминде 15 жыл жашаган Кыргыз Республикасынын жараны шайлана алат. Президент Жогорку Кеңештин депутаты боло албайт, кандайдыр-бир башка кызматты ээлебейт, жеке ишкерлик жүргүзө албайт.

Конституциянын 44-беренесине ылайык Кыргыз Республикасынын Президенти жарандар тарабынан жалпы, тең жана тике шайлоо укугунун негизинде жашыруун добуш берүү менен шайланат [8, 157]. Кыргыз Республикасынын Президенттигине талапкердин саны чектелбейт. Кыргыз Республикасынын Президенттигине талапкер кеминде 50 миң шайлоочунун кол тамгасын топтогон жаран катала алат.

1993-жылкы Конституция жарым президенттик башкарууну бекемдеген. Эгемендүү Кыргызстандын 1993-жылкы Конституциясын кабыл алгандан кийин

ар түрдүү саясий күчтөр Президент А.Акаевдин бийлигинин легитимдүүлүгү боюнча маселени көтөрүп чыгышкан. Ошентип, 1994-жылдын 30-январында Президент А.Акаевдин демилгеси боюнча бүткүл элдик референдум өткөрүлгөн. Шайлоочулардын 96,36%ы Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаевдин конституциялык ыйгарым укуктарын бекемдешкен [5, 113].

1995-жылдын 24-декабрында Кыргызстандын тарыхында биринчи жолу Кыргыз Республикасынын Президентине альтернативалуу шайлоо болгон. Шайлоонун биринчи туруна үч талапкер А.Акаев, А.М. Масалиев (Кыргызстандын БК КП мурдагы биринчи секретары) жана М.Ш.Шеримкулов (парламенттин экс-спикери) катышкан. Добуш берүүнүн жыйынтыгы боюнча А.Акаев чечкиндүү жеңишке ээ болгон - 71,65% шайлоочулардын добушун алган.

2000-жылдын 29-октябрында Кыргыз Республикасынын Президентине жалпы элдик шайлоо болгон. Кыргыз Республикасынын президентинин кызмат ордуна А.Акаев, Т.Акун, А.Атамбаев, Турсунбай Бакир уулу, О.Текебаев жана М.Эшимканов талапкер болушкан. Шайлоонун жыйынтыгы төмөнкүдөй болгон:

А.Акаев - 74,47%; О.Текебаев - 13,89%; А.Атамбаев - 6%; М.Эшимканов - 1,08%; Турсунбай Бакир уулу - 0,96%; Т.Акун - 0,44% [6, 272]. А.Акаев КРнын Президенти кызматына кайрадан шайланган. Кээ бир депутаттардын көз карашы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентин 2000-жылдагы шайлоого А.Акаевдин катышууга укугу жок болчу, анткени ал буга чейин эки жолу бүткүл эл тарабынан: 1991 жана 1995-жылдарда шайланган эле жана бул кызматта эки мөөнөтүн өтөп бүтмөк. Чынында эле биринчи президент А.А.Акаев бүткүл эл тарабынан эки жолу шайланган.

Кыргызстандын эли Президент А.Акаевди 10 жылдын ичинде 3 жолу шайлаган, себеби Президенттин жүргүзүп жаткан реформасына ишенип, колдоо көрсөткөн. 2005-жылдагы парламенттик шайлоодогу чыналуудан кийин, жарым президенттик бийлик төнкөрүш жолу менен кулатылган. 2005-жылдын 10-июлунда Кыргыз Республикасынын Президенттин шайлоо болуп өткөн. Кыргыз Республикасынын Президенттин шайлоого катышкан шайлоочулардын 88,71%ы Курманбек Бакиев үчүн добуш беришкен [7,

137]. К.Бакиев Кыргыз Республикасынын 2чи Президенти болуп шайланган.

Ошентип, Кыргыз мамлекетинин биринчи президенти шайлоо кыйыр түрдө, башкача айтканда жарандардын тикеден тике катышуусуз өткөн. Кыргызстандын аймагында президенттин институту киргизилгенден баштап мамлекет башчысы А.Акаевдин бардык аракети президенттик бийликти күчөтүүгө багытталган. 2003-жылы жүргүзүлгөн конституциялык реформа мамлекет башчысы үчүн акыркысы болгон.

Адабияттар:

1. Кыргызская государственность в XX веке (документы, история, комментарии). / Уч. пособие. Сост. А.Джуманалиев. / Под ред. В.М. Плоских, Дж.Джунушалиева, Т.Ожукеевой. - С. 578-579.
2. Декларация о государственном суверенитете Республики Кыргызстан. / Советская Киргизия. - 1990. 16 дек.
3. Слово Кыргызстана. - 1991, 15 октября.
4. 1993-жылдын 5-майындагы Кыргыз Республикасынын Конституциясы. // Кыргыз Республикасынын Жогорку Кенештин Ведомостору, 1993. №7. 175-ст.
5. Чотонов У. Кыргызстан по пути суверенитета (историко-политологический анализ). – Б., 2007. - С. 113.
6. Кыргыз Республикасынын Президенттин шайлоо-2000. Цифралар жана фактылар. - Б., 2001. - 272-б.
7. Кыргыз Республикасынын Президенттин шайлоо-2005. Цифралар жана фактылар. - Б., 2006. -136-137-66.
8. Арзыматова А.Ж. Становление формы правления в Кыргызской Республике (1991-2005 гг.). / Известия вузов Кыргызстана. 2018. №1. - С. 157-159.